

Regelbrud

Den sociale og situationsbestemte dynamik i unge menneskers kriminalitet i byerne

GB: Oxford University Press 2012 (side 1-43)

Af Per-Olof H. Wikström, Dietrich Oberwittler, Kyle Treiber og Beth Hardie

Oversættelse til dansk @ Sara Høyrup / www.hoyrup.biz

1. del

Analyse af situationsbestemt handling – teori, metoder, hovedbegreber og grundlæggende undersøgelsesresultater

Kapitel 1 præsenterer *situationsbestemt handlingsteori* (*Situational Action Theory*, på kortform: SAT). Forskningen i denne bog baserer sig på SAT: baggrunden for teorien, dens hovedkoncepter og dens antagelser – og dens anvendelse på studiet af kriminalitet i byerne.

Kapitel 2 beskriver udformningen, metoderne og dataene i studiet PADS+ om udviklingen hos teenagere og unge i den engelske by Peterborough. Forskningsresultaterne i denne bog er baseret på Peterborough-studiet.

Kapitel 3 præsenterer og drøfter målingerne af hovedbegreberne i studiet: kriminalitet, kriminel tilbøjelighed og kriminogen udsathed. Kapitlet præsenterer også nogle grundlæggende resultater vedrørende kriminalitetsfordeling, kriminel tilbøjelighed og kriminogen udsathed og disse tre tings indbyrdes forhold i den undersøgte befolkningsgruppe.

1

Situationsbestemt handlingsteori

Kriminologi er en opsplittet disciplin, og dens væsentligste teoretiske og empiriske indsigter er dårligt integreret med hinanden. Der er end ikke klar enighed om, hvad disciplinens teorier sigter efter at forklare – dvs. hvad kriminalitet er. Det vanskeliggør udviklingen af en god forståelse af kriminalitet og dens årsager og hindrer udviklingen af effektive kriminalitetsforebyggende strategier og politikker. Situationsbestemt handlingsteori er blevet udviklet for at overvinde vigtige mangler i fremtrædende kriminologiske teorier (de gennemgås kort i 1.1 og 1.2 nedenfor). *Den situationsbestemte handlingsteori* bygger på vigtige indsigter fra kriminologisk teori og forskning såvel som på teori og forskning fra relevante samfundsvidenskaber og adfærdspsykologi mere generelt, og teorien stræber efter at integrere dem inden for rammerne af en

egnet handlingsteori (se fx Wikström 2006, 2010a, 2010b, 2011a). I denne bog tjener situationsbestemt handlingsteori som den analytiske ramme for vores forskning i den sociale og situationsbestemte dynamik i unge menneskers kriminalitet i byerne.

1.1 Kriminologi – en opsplittet og dårligt integreret disciplin

Et hovedproblem ved kriminologisk teoridannelse og forskning er deres opsplittning. Man behøver blot konsultere en hvilken som helst kriminologisk lærebog (eller deltage i en større kriminologisk konference) for at blive overbevist om disciplinens teoretiske opsplittning.

Mens man ved en hel del om faktorer forbundet med kriminalitet, er der ikke megen enighed om årsagerne til kriminaliteten.

(Farrington 1988: 75)

Studiet af afvigelse og kriminalitet har traditionelt været præget af en stor mængde tilsyneladende rivaliserende teorier uden indbyrdes forbindelse.

(Liska et al. 1989: 1)

Ingen simpel teori på området kriminalitet/afvigelse ... har vist sig at være mere end minimalt tilfredsstillende i generel forklaringsformåen og anvendelighed på en bred vifte af afvigelser eller med empirisk støtte for sine maksimer. Alle er de plausible, men de fejler som overordnede teorier.

(Tittle 1995: 1)

... kriminologi risikerer at blive et studiefelt, hvor mange ideer udvikles, og de alle bliver godkendt. Hvor alle teorier med lige stor ret kan hævde at være legitime, og hvor kun de allermest specialiserede akademikere kan skille teoretisk skidt fra kanel.

(Cullen et al. 2008: 2)

Problemet med disciplinens opsplittning og dårlige integration afspejles også tydeligt i den empiriske forskning.

... det skorter ikke på faktorer, som er stærkt forbundet til lovbrud og asocial adfærd. Der er faktisk tusindvis af variabler, som skiller officielle lovbyggere og ikke-lovbyggere fra hinanden eller er forbundet til selv-rapporterede lovbyggere.

(Farrington 1992: 256)

... når faktorerne bliver for mange ... står vi i den håbløse position, at vi hævder, at alting betyder noget.

(Matza 1964: 23-24)

... et stort problem med paradigmet om forebyggelse af risikofaktorer er at afgøre, hvilke risikofaktorer der er årsager, og hvilke der blot er markører eller forbundet til årsager.

(Farrington 2000: 7)

En disciplin, som er opsplittet i både teori og empiri, er ikke stort anvendelig for politikere, beslutningstagere og praktikere, som

ønsker at basere deres politikker og indgreb på den bedste tilgængelige videnskabelige viden om årsagerne til kriminalitet.

I årtier har teoretisk opsplnitning af kriminologien bidraget til generelt ineffektive, opsplittede og kortsigtede offentlige politikker. Uden en helhedsforståelse af årsagerne til kriminalitet vil politikerne fortsætte med at skifte fokus for kontrolbestræbelsernes frem og tilbage mellem individniveau og årsager på makroniveau, hver gang det politiske pendul svinger fra højre til venstre. Denne tilfældige tilgang nærer den desperate forestilling om, at kriminalitetens problem er uhåndterbart.

(Vila 1994: 314)

Det står klart, at for at slippe ud af den nuværende skakmat med uforenelig teori og forskning og udvikle disciplinen er kriminologien nødt til at integrere væsentlige teoretiske indsigter og relevante empiriske resultater med hinanden inden for nogle rammer, som mere effektivt kan fokusere forskning og politik på relevante årsagsfaktorer og -processers rolle og på deres indbyrdes samspil i forårsagelsen af kriminalitet.

Et af de vigtige skel i den eksisterende kriminologiske teoridannelse og forskning går mellem personorienterede og miljøorienterede tilgange. Der er en mangel på veludviklet teoridannelse, som forsøger analytisk at integrere de vigtigste indsigter fra disse to forklaringsmodeller med hinanden. Det sociale miljøes rolle og i særlig grad, *hvordan* det spiller sammen med karaktertræk og personlige erfaringer om at forårsage kriminalitet, er forbløffende ringe udviklet og under-udforsket.

... der kan vindes mere ved at forbinde disse traditioner med hinanden end ved, at de fortsat udvikles og testes hver for sig.

(Reiss 1986: 29)

Eksisterende forskning fortæller os mere om udviklingen af kriminalitetspotentiale end om, hvordan potentialet rent faktisk bliver til en lovovertrædelse i en given situation.

(Farrington 2002: 690)

Mange nutidige bestræbelser, der hævder at have teoretisk integration som deres sigte, kan bedst beskrives som forsøg på at forudsige. Variabler fra to eller flere teorier sættes ind i en forudsigelsesligning, men man er stadig ikke ret optaget af at forbinde begreberne med hinanden.

(Messner et al. 1989: 18)

Kriminologi mangler en anerkendt og overordnet teoretisk struktur at basere en integreret undersøgelse af årsagerne til kriminalitet på.

(Wikström & Sampson 2006: 1)

Personorienterede og miljøorienterede tilgange kan potentielt bidrage til at udpege vigtige forklarende faktorer, men taget hver for sig giver de ingen fuldt udviklede forklaringer på kriminalitet *som en handling*. Personorienterede tilgange sigter snarere imod at forklare, at der opstår personlige forskelle, der påvirker folks

tendens til at begå kriminelle handlinger (deres kriminelle tilbøjelighed). Miljøorienterede tilgange sigter derimod generelt på at forklare forskelle i sted (og tid) i kriminelle handlingers forekomst som et resultat af kriminalitetsfremkaldende træk ved omgivelserne. Som oftest forklarer ingen af dem den faktiske *årsagsproces*, som forbinder en person (kriminell tilbøjelighed) og et miljø (kriminalitetsfremkaldende udsathed) direkte med en kriminell handling. For at gøre dette er det nødvendigt med en samordning af årsagsrelevante personlige og miljømæssige faktorer og analyser af deres samspil inden for konteksten af en egnet handlingsteori. Men udviklede handlingsteorier er et særsyn inden for kriminologiske teorier.

Hvis kriminologiske teorier overhovedet henviser til handlingsteorier, refererer de som regel overordnet til vigtigheden af valg uden at give nogen mere udviklet redegørelse for valgets rolle inden for teorien – ofte ved at hentyde til egeninteresse, nydelse og smerte, omkostninger og vinding og lignende grunde til handlinger.

(Wikström 2006: 70)

Selv teorier, som udtrykkeligt beskæftiger sig med samspillet mellem person og miljø mangler som regel en udviklet redegørelse for, hvordan (gennem hvilken proces) personlige og miljømæssige faktorer spiller sammen om at forårsage kriminelle handlinger. Dette problem illustreres tydeligt af to af de p.t. mest indflydelsesrige kriminologiske teorier: Gottfredson & Hirschi (1990) generelle kriminalitetsteori (eller selvkontrolteori, som den ofte bliver kaldt) og Cohen & Felsons (1979) teori om rutinemæssig aktivitet.

Begge teorier hævder, at kriminalitet forekommer på grund af mødet mellem folk (hos Gottfredson & Hirschi: muligheder for at opnå hurtige og nemme belønninger med en minimal indsats i kraft af magtanvendelse eller svindel – hos Cohen & Felson: muligheder for kontakt med et egnet offer i fraværet af en kompetent beskytter). Men skønt begge teorier anerkender personlige og miljømæssige faktors rolle, fokuserer de i vidt omfang på det ene aspekts rolle og forbigår reelt det andet aspekt (eller anerkender det formelt uden for alvor at tage højde for det). Og endnu mere afgørende går de ikke i detaljer omkring den proces, hvori de to faktorer spiller sammen om at skabe kriminelle handlinger (se eksempelvis Clarke & Felson 1993: 1-4, Gottfredson & Hirschi 2003).

Der er tydeligvis god grund til at samordne de væsentligste indsigter fra personorienterede og miljøorienterede tilgange, og det opnås formentlig bedst ved hjælp af en egnet handlingsteori, der kan redegøre for, *hvordan* (gennem hvilken proces) samspillet mellem person (tilbøjelighed) og miljø (udsathed) påvirker handlinger (fx kriminelle handlinger). Det vil bidrage til at udpege de årsagsrelevante personlige og miljømæssige faktorer blandt de

hundredvis af empirisk påviste faktorer forbundet med kriminalitet (se Ellis et al. 2009 for et nyligt overblik over faktorer forbundet med kriminalitet).

1.2 Væsentlige mangler i kriminologisk teori

For at videreudvikle den eksisterende kriminologiske teori er der (mindst) fire hovedopgaver, som skal tages op for at skabe en sammenhængende og integreret forklaring på årsagerne til kriminalitet (Wikström 2010a):

- (1) at definere, hvad kriminalitet er (hvad er det, teorien prøver at forklare),
- (2) nærmere at beskrive, hvad det er, der får folk til at give sig af med kriminelle handlinger (med henblik på en egnet handlingsteori),
- (3) nærmere at beskrive, hvilke personlige og miljømæssige faktorer, der spiller sammen om at få folk til at give sig af med kriminelle handlinger (og hvordan de gør det) (med henblik på at integrere hovedindsigterne fra de personbaserede og miljøbaserede forklaringsmodeller ordentligt med hinanden),
- (4) nærmere at beskrive den rolle, som de bredere sociale betingelser (makrofaktorer) og den individuelle udvikling (livshistorierne) spiller i at forårsage kriminalitet (med henblik på at analysere deres indflydelse ikke som årsager, men som årsagerne til årsagerne).

Kriminologiske teorier gør ikke altid klart, hvad det er, de prøver at forklare, og den altafgørende definition af *forbrydelse*, der burde være udgangspunktet for udviklingen af deres forklaringer, er det sjældent (se dog Gottfredson & Hirschi 1990¹). Uden en klar definition af forbrydelse (hvad er det, man prøver at forklare) er det svært at udvikle en entydig teori om *kriminalitetskausalitet*. En teori er nødt til at være en teori om *noget*, årsager skal forårsage *noget*, og en forklaring skal forklare *noget* (Wikström 2010a). Afhængigt af, hvordan forbrydelse bliver defineret (hvad er det, en teori om kriminalitet søger at forklare), vil relevante årsager og forklaringer variere.

Der mangler en alment anerkendt definition af forbrydelse inden for disciplinen kriminologi. Begrebet forbrydelse defineres forskelligt i forskellige teorier (og nogle gange defineres det slet ikke eller defineres uklart). Iagttagere har stillet spørgsmålstegn ved, om forskellige teorier om kriminalitetskausalitet overhovedet

---

¹ Ikke desto mindre er udgangspunktet for Gottfredson & Hirschis teori (deres definition af forbrydelse) problematisk. De definerer

stiler efter at forklare det samme (fx Akers 1989: 25). Uden en klar og fælles definition af, hvad det er, kriminologisk teori bør forklare, er det svært på analytisk vis at sammenligne og empiri-teste, hvilken teori der er den bedste (mest sande) forklaring på forbrydelser (fordi det er uklart, om teorierne overhovedet søger at forklare det samme fænomen).

Nogle akademikere har betvivlet, at det er muligt at udvikle en overordnet kriminalitetsteori. Wilson & Herrnstein (1985: 21) hævder, at 'det er svært at bibringe en sand og interessevækkende forklaring på handlinger, der er så indbyrdes forskellige i deres juridiske og subjektive betydning'. Denne indvending er korrekt, hvis man fokuserer på at forklare de mange forskellige slags *handling*, der udgør en forbrydelse (fx butikstyveri, voldtægt, spritkørsel, insiderhandel, flykapring). Men hvis fokus er på at forklare *regelbruddet* (som alle forbrydelser har til fælles), bliver denne indvending mindre relevant. Det er bestemt muligt at formulere en overordnet teori om, hvorfor folk handler i overensstemmelse med adfærdsregler eller forbryder sig imod dem.

Folk er kilden til deres egne handlinger, og for at kunne forklare deres kriminelle handlinger har vi brug for en egnet *handlingsteori*, som forklarer, hvad der får folk til at efterleve eller bryde adfærdsregler. Kriminologien mangler en alment anerkendt handlingsteori – faktisk mangler de fleste kriminologiske teorier enhver form for udviklet handlingsteori.² Kriminologisk teori (og forskning) opremser typisk faktorer, som formodes at påvirke folks deltagelse i kriminalitet uden at gå i detaljer med, *hvordan* (processen hvorigennem) disse faktorer påvirker forekomsten af kriminelle handlinger. Mange kriminologiske teorier synes at omhandle årsagerne til kriminel tilbøjelighed (og er dermed teorier om årsagerne til *en* af de faktorer, der påvirker folks kriminelle handlinger) snarere end at forklare kriminelle begivenheder.

For at kunne forklare kriminelle handlinger er vi nødt til at forstå processen (mekanismen), som skaber regelbrydende handlinger. En *handlingsteori* er en teori, som nærmere forklarer den proces (mekanisme), der skaber handling. Det er afgørende på korrekt vis at forklare processen, som får folk til at handle på den ene eller den anden måde (fx at efterleve eller bryde adfærdsregler)

---

² Fremtrædende teoretikere inden for kriminologi har givet udtryk for, at deres teorier er forenelige med en eller anden form for rationel valgteori (fx Felson 1986, Hirschi 1986). De udfolder dog slet ikke potentialet for integration af teorierne i dets enkeltheder. Anvendelse af [rationel] valgteori ses typisk på særlige forskningsområder såsom afskrækkelse (fx Nagin og Pogarsky 2003) og situationsbestemt kriminalitetsforebyggelse (fx Clarke 1980). Se McCarthy (2002) mere overordnet om brugen (og manglen på brug) af [rationel] valgteori inden for kriminologi.

for at kunne udpege, hvilke af de mange faktorer forbundet med kriminalitet der er kausalt relevante for resultatet – og hvilke der blot er *markører* (faktorer, der alene er forbundet med kausalt relevante faktorer) eller *symptomer* (faktorer, der alene er forbundet med resultatet). Ifølge situationsbestemt handlingsteori handler denne proces om *oplevelsen af handlemuligheder og valg* (Wikström 2006). Alene de faktorer, der påvirker den valg-perceptionsproces, der får folk til at handle, er kausalt relevant i forklaringen af handlinger. Derfor er det *kun* de faktorer, der direkte (eller indirekte som årsager til årsager) påvirker den valg-perceptionsproces, som får folk til at efterleve eller bryde adfærdsregler (fastslået ved lov), der er kausalt relevante i forklaringen af kriminelle handlinger (se yderligere i Wikström 2011a).

Kriminologiske teorier (og forskning) har det med at analysere årsagerne til forbrydelser, som om påvirkningen af personlige og miljømæssige faktorer på kriminelle handlinger fungerer uafhængigt af hinanden. Det er en fejltagelse. Man kan ikke forklare handlinger (fx kriminelle handlinger) fyldestgørende uden at overveje *samspillet* mellem person og miljø. Miljøer handler ikke. Det gør folk – men det er vigtigt at forstå, at de ikke agerer i et socialt tomrum. Folk handler i respons på omgivelserne (de dele af miljøet, som de oplever direkte). Der er ingen personlige eller miljømæssige faktorer, som i sig selv er nok til at forklare handling – faktorerne bliver kun aktiveret som en del af samspillet mellem person og miljø. Forklaringen på årsagerne til kriminelle handlinger kræver en forståelse af, hvordan (gennem hvilke processer) de *situationsbestemte dynamikker* (samspil mellem person og miljø) påvirker folk til at efterleve eller bryde adfærdsregler. Det afgørende spørgsmål er, hvilke personlige og miljømæssige faktorer der spiller sammen om at påvirke den valg-perceptionsproces, der får folk til enten at efterleve eller bryde adfærdsregler.

I analysen af kriminalitetskausalitet er det vigtigt at skelne mellem årsager til kriminelle handlinger – og så årsager til årsager til kriminelle handlinger. Kriminologiske teorier (og forskning) gør ikke altid denne centrale analytiske skelnen ganske klar. Analyser af *årsagerne til årsagerne* til kriminelle handlinger beskæftiger sig først og fremmest med at forklare, hvorfor folk får forskellig kriminel tilbøjelighed, hvorfor miljøer (steder) varierer i deres kriminogenitet (kriminalitetsfremkaldelse), og hvorfor forskellige slags folk (ifølge deres kriminelle tilbøjelighed) bliver udsat for forskellige slags omgivelser (miljøer) med forskellige kriminogene træk.

Samspillet mellem person og miljø finder sted i den bredere sociale sammenhæng og afhænger af den. For at kunne forklare den *sociale dynamik* i kriminalitet må man have en forståelse af, hvordan (gennem hvilke processer) systemiske faktorer (såsom

forskellige boligområder og aktiviteter) påvirker bestemte (og frekvensen af bestemte) samspils opståen mellem person og miljø, hvori folk udvikler sig (deres kriminelle tilbøjelighed) og handler (begår kriminelle handlinger). Analysen af de sociale dynamikker (som et studie af årsagerne til årsagerne) bidrager med andre ord til at forklare, *hvorfor* bestemte sammensætninger af personer og miljøer kan forventes at få folk til at (efterleve eller) bryde bestemte adfærdsregler.

For at forstå, hvorfor og hvordan bestemte former for samspil opstår på bestemte tidspunkter og steder, har vi brug for en organisk tilgang. Vi er nødt til at forstå, hvordan processer af *social/udvælgelse* (og deres samspil med selv-udvælgelse) præsenterer en bestemt slags folk for en bestemt slags omgivelser (og hvordan disse typer omgivelser opstår). Det vil på sin side være med til at forklare mønstre i rum og tid samt koncentrationen af kriminelle handlinger.

Udviklingen af en egnet teori om kriminalitetskausalitet kræver indsigt i, at:

- (1) forbrydelser er handlinger – mere konkret: handlinger, som bryder adfærdsregler – og bør derfor forklares som sådanne,
- (2) folk er kilden til deres egne handlinger, så for at forklare deres handlinger har vi brug for en egnet handlingsteori, der forklarer, hvad der får folk til at handle i overensstemmelse eller i modstrid med adfærdsregler,
- (3) folks handlinger er resultatet af en valg-perceptionsproces, der påbegyndes af samspillet mellem person og miljø og baserer sig på det (når dette samspil er inputtet til valg-perceptionsprocessen), og derfor har vi brug for en situationsbestemt handlingsteori til at forstå forbrydelsens situationsbestemte dynamik,
- (4) folks samspil finder sted i en bredere social sammenhæng, og derfor må vi anlægge et organisk perspektiv for at begribe forbrydelsens sociale dynamikker. Forståelsen af den rolle, som denne bredere sociale sammenhæng spiller, bidrager til at forklare, hvorfor visse typer af omgivelser (miljøer, hvori folk udvikler sig og handler) opstår og – meget væsentligt – hvorfor visse typer folk er udsat for visse typer miljøer (hvor samspillet finder sted).

En egentlig undersøgelse af kriminalitetskausalitet kræver derfor en *organisk handlingstilgang*, der tager højde for alle aktører, handlingssammenhænge og deres samspil, og hvordan det samspil

afhænger af den bredere sociale sammenhæng. Derudover er der brug for at tage menneskelig handlekraft og kausalitet mere alvorligt (Wikström 2011a). Den situationsbestemte handlingsteori søger at bidrage med en sådan konstruktion.

1.3 Situationsbestemt handlingsteori – hovedbegreber og -påstande

Ifølge situationsbestemt handlingsteori er mennesker i bund og grund regelstyrede væsner (Wikström 2010a). Folk udtrykker deres ønsker (og behov) og deres antagelser, og de reagerer på konflikter inden for sammenhængen af regelstyrede valg. For at kunne forklare menneskelige handlinger (såsom kriminelle handlinger) har vi derfor brug for at forstå, hvordan processen med regelstyring påvirker, hvilke handlingsalternativer folk mener at have, og hvilke valg de træffer i forbindelse med de motivationer (fristelser og provokationer), de oplever.

1.3.1 Oversigt over den grundlæggende situationsmodel

Situationsbestemt handlingsteori hævder, at kriminelle handlinger (K) i sidste ende er resultatet af en valg-perceptionsproces ($\rightarrow$), der påbegyndes og styres af samspillet (x) mellem en persons kriminelle tilbøjelighed (T) og kriminalitetsfremkaldende udsathed (U):

$$T \times U \rightarrow K$$

(tilbøjelighed krydset med udsathed giver kriminel handling)

Kriminelle handlinger defineres som handlinger, der bryder moralske adfærdsregler fastslået ved lov. *Valg-perceptionsprocessen* handler om, hvilke valg der opleves som mulige, og hvilke valg der træffes i forbindelse med en motivation (en fristelse eller en provokation). Denne proces kan enten være overvejende automatiseret (udtrykke en vane) eller tilsigtet (efter at have foretaget en bedømmelse) afhængigt af, hvor godt kendt personen er med forholdene, og overensstemmelsen i regelstyringen i de omgivelser, som personen tager del i. Hvilke valgmuligheder folk mener at have (fx om de ser en kriminel handling som en mulig handling), og hvilket valg de faktisk træffer på grundlag af det (fx om de vælger en kriminel handling) i forhold til bestemte motivationer, afhænger af *samspillet* mellem deres kriminelle tilbøjelighed og de kriminogene træk ved omgivelserne, som de er udsat for.

Den situationsbestemte handlingsteori hævder, at et menneskes *kriminelle tilbøjelighed* afhænger af det omfang, hvori dette menneskes relevante moral (moraliske regler og de moraliske

følelser, der er knyttet til dem) og evne til at udøve selvkontrol opmuntrer til at bryde moralske adfærdsregler (fastslået ved lov). Og at omgivelsernes kriminalitetsfremkaldende træk afhænger af omfanget, hvori omgivelsernes (opfattede) moralske normer og deres håndhævelse (eller manglende håndhævelse) opmuntrer til at bryde de moralske regler (fastslået ved lov). Et menneskes *kriminogene udsathed* er det omfang, hvori dette menneske indgår i omgivelser med kriminalitetsfremkaldende træk. Kriminel tilbøjelighed og udsættelse for kriminogene omgivelser er de afgørende direkte kausalt relevante faktorer i forklaringen af en persons kriminelle handlinger. De faktorer, der påvirker (1) udviklingen af en persons kriminelle tilbøjelighed, (2) kriminogene omgivelser (miljøers) opståen og (3) folks udsathed for kriminogene omgivelser analyseres i den situationsbestemte handlingsteori som *årsagerne til årsagerne*. I det følgende udfolder vi disse påstande mere detaljeret.

1.3.2 Kriminalitet forklaret som moralsk handling

Den situationsbestemte handlingsteori hævder, at kriminelle handlinger bedst kan forklares som moralske handlinger – det vil sige handlinger styret af moralske regler. En *moralsk regel* er en adfærdsregel, der fastslår, hvad der er det rigtige eller det forkerte at gøre (eller ikke at gøre) under bestemte forhold. *Loven* er et sæt moralske regler for adfærd. *Kriminelle* handlinger er handlinger, som bryder moralske adfærdsregler fastslået ved lov. Det er det, som alle forbrydelser overalt og til hver en tid har til fælles. For at forklare kriminelle handlinger er vi altså nødt til at forklare, *hvorfor* folk efterlever eller bryder adfærdsregler (fastslået ved lov). Det er det, en teori om kriminalitetskausalitet bør forklare.

En teori om kriminalitetskausalitet er et særligt tilfælde af en overordnet teori om moralsk handling. At forklare kriminelle handlinger adskiller sig ikke fra at forklare, hvorfor folk bryder moralske regler mere generelt. Forklaringsprocessen er den samme. Den eneste forskel på en kriminel handling og et andet brud på en adfærdsregel er, at den første er *fastslået ved lov*. Hvis vi kan forklare, hvorfor folk efterlever eller bryder adfærdsregler generelt, kan vi også forklare, hvorfor folk efterlever eller bryder moralske regler fastslået ved lov. Som påpeget af Ehrlich ([1936] 2008: 39) er 'den juridiske norm ... blot en af adfærdsreglerne og af samme natur som alle andre adfærdsregler'. I den sammenhæng er det vigtigt at understrege, at den situationsbestemte handlingsteori ikke kræver eksistensen af nogen lov, men blot eksistensen af moralske regler. Mens det i princippet er muligt at ophæve loven (hvorved det ikke ville udgøre noget brud på moralske regler *fastslået ved lov*), er det utænkeligt, at moralske regler ophæves

(fordi folk i bund og grund er regelstyrede væsner – se mere i Wikström 2010a).

Forklaringen på kriminalitet som en moralsk handling har den store fordel, at den kan *anvendes på alle typer forbrydelser* lige fra butikstyveri til storstilet virksomhedssvindel, fra slåskampe på værtshuse til skolemassakrer, fra civil ulydighed til vej bomber for blot at nævne nogle få eksempler. De afgørende forklarings-*faktorer* og årsags-*processer*, der er i spil, er de samme. Det er alene inputtet til processen, dens *indhold* (de moralske regler, der er i anvendelse), som kan variere afhængigt af, hvilken moralsk handling vi ønsker at forklare (Wikström 2010a). Eksempelvis er den valg-perceptionsproces, der får et menneske til at lyve for en ven, stjæle i en butik eller springe et fly i luften, den samme (dette menneske skal betragte handlingen som en mulighed og så vælge at udføre den) – men de relevante moralske regler, som styrer processen, kan være væsensforskellige.

En stor fordel ved at forklare kriminalitet som en moralsk handling er, at det *afværger det problem, at nogle handlinger bliver defineret som kriminelle til nogle tider eller på nogle steder, men ikke bliver det andre gange eller andre steder*, fordi det, der forklares er, hvorfor en person udfører en handling, som bryder en adfærdsregel (fx at køre med 160 km/t på en vej med en fartgrænse på 110 km/t), ikke hvorfor han eller hun udfører den bestemte handling i sig selv (kører med 160 km/t). Således udgør spørgsmålet om, at homoseksuelle handlinger fx er kriminaliserede i nogle stater, men ikke i andre, eller det faktum, at de tidligere har været kriminaliseret i en bestemt stat, men ikke længere er det, ikke noget problem for teorien. Den situationsbestemte handlingsteori prøver ikke at forklare, hvorfor bestemte adfærdsregler eksisterer (fx hvorfor det er ulovligt at ryge hash), men hvorfor folk efterlever eller bryder bestemte adfærdsregler (fx hvorfor folk ryger hash, selv om det er ulovligt). At forklare, hvorfor bestemte handlinger regnes for kriminelle handlinger, er et vigtigt kriminologisk emne, men det er ikke et emne, det er nødvendigt at besvare, når sigtet er at forklare, hvorfor folk efterlever eller bryder adfærdsregler fastslået ved lov.

At forklare forbrydelser som moralske handlinger indebærer ikke (nødvendigvis) nogen bedømmelse af, om de eksisterende moralske regler (heriblandt lovene) er gode (anstændige) eller dårlige (dadelværdige). Den situationsbestemte handlingsteori indebærer ikke nogen '*moralistisk*' tilgang til studiet af kriminalitet. Teorien besvarer ikke spørgsmålet om, *hvad* der er rigtigt (godt) eller forkert (slet) at gøre (eller ikke gøre), men fokuserer derimod på, *hvordan* moralske regler (regler om, hvad der er rigtigt og forkert at gøre eller ikke gøre) styrer menneskelige handlinger. Den grundlæggende påstand er, at folks handlinger (såsom kriminelle handlinger) bedst forklares som moralske handlinger – handlinger

styret af moralske regler (hvad reglerne og deres oprindelse end måtte være).

Dette indebærer imidlertid ikke noget *moralrelativistisk standpunkt* (om at alle moralske regler har lige stor sandsynlighed for at opstå og bestå). Der er med stor sandsynlighed vigtige grunde til, at bestemte former for moralske regler opstår, gerne i forbindelse med *den menneskelige natur* og problemet med at skabe *social orden*. Det er næppe noget tilfælde, at de fleste samfund (af en vis kompleksitet) fx regulerer ejerskab, seksuel adfærd og brugen af vold (skønt disse forskrifters beskaffenhed kan ændre sig over tid og være forskellig fra land til land).

Moral er ikke kun et spørgsmål om, hvilke adfærdsregler en person går ind for, men også om hvor meget han eller hun *går op i* at holde sig til bestemte moralske regler. Der er grund til at forvente en overensstemmelse mellem et menneskes *moralske værdier* (hvilke handlinger dette menneske betragter som gode og dårlige) og dette menneskes *moralske regler* (hvilke handlinger han eller hun finder det rigtigt eller forkert at udføre). Folk, som er enige i en adfærdsregel, betragter det som regel som en god ting at efterleve reglen og en skidt ting ikke at gøre det. Der kan imidlertid være forskel på, i hvor høj grad et menneske betragter bestemte handlinger som gode (anstændige) eller dårlige (dadelværdige). Personen vil formentlig være mere optaget af nogle adfærdsregler end af andre. Fx kan et menneske synes, at det både er forkert at køre over for rødt og at bryde ind i et andet menneskes hjem, men vedkommende vil se det som mindre graverende at køre over for rødt. Så folk er også forskellige med, hvor stor vigtighed de tillægger en bestemt moralsk regel. Nogle folk finder det eksempelvis utænkeligt at sladre om en ven, mens andre ikke synes, det er så galt endda (selv ikke, hvis de i princippet synes det er forkert at gøre).

Styrken i et menneskes egne moralske regler afspejles i de *moralske følelser*, dette menneske forbinder med at forbryde sig mod en bestemt moralsk regel. Folk er forskellige med, hvor meget *skam* (at have det skidt i forhold til andre) og *skyld* (at have det skidt med sig selv) de føler ved at have udført (eller for skyldens vedkommende: ved overhovedet at have overvejet at udføre) en bestemt type handling. I analysen af folks moral gør situationsbestemt handlingsteori brug af begrebet om moralske regler (som angiver, hvad et menneske opfatter som rigtigt og forkert at gøre) og moralske følelser (som angiver styrken af bestemte moralske regler) for at udtrykke et menneskes moral.

1.3.3 Elementer i den situationsbestemte model – personer, omgivelser, situation og handling

Folk handler. De handler i nogle omgivelser, og samspillet mellem folk og omgivelser skaber situationer, som deres handlinger er en (bevidst eller vanepreget) respons på. Hovedelementerne i teoriens situationsbestemte model er således (1) et menneske, (2) dets omgivelser, (3) situationen og (4) en handling. Et *menneske* defineres som en krop med et biologisk og psykisk væsen, erfaringer og handlekraft (evnen til at få ting til at ske med vilje). Miljøet er alt det, der ligger uden for personen. *Omgivelserne* defineres som den del af miljøet (opbygningen af genstande, personer og begivenheder), som på ethvert givent tidspunkt er tilgængeligt for personen gennem hans eller hendes sanser (inklusive ethvert medie, der er tilstede). En *situation* defineres som opfattelsen af mulige handlinger og en valgproces, som opstår ud af samspillet mellem person og miljø. En *handling* defineres som en kropslig bevægelse eller serie bevægelser styret af personen (fx at tale, slå, nive, løbe eller le) Reflekser henregnes ikke til handlinger. Situationen ligger i kernen af den situationsbestemte handlingsteori forklaring af moralske handlinger (inklusive kriminelle handlinger – ikke personen eller miljøet (omgivelserne), men den valg-perceptionsproces, som opstår ud af deres samspil. Det er derfor, teorien hedder situationsbestemt handlingsteori.

SAT anerkender det vigtige faktum, at folk er forskellige (har forskellige tilbøjeligheder), og at miljøer (steder) er forskellige (udsætter folk for forskellige ting), men hævder helt centralt, at visse kombinationer af typer af folk og typer af miljøer vil have det med at skabe bestemte former for situationer (valg-perceptionsprocesser), som så vil tendere til at opmuntre til bestemte former for handlinger (fx bestemte typer af kriminelle handlinger). Et hovedargument i den situationsbestemte handlingsteori er, at enhver forklaring, som fokuserer på (eller ser bort fra) enten personlige eller miljømæssige faktorer, ikke vil være nok til at forklare kriminelle handlinger.

1.3.4 Kriminel tilbøjelighed og kriminogen udsathed

Situationsbestemt handlingsteori hævder, at folk har forskellig tilbøjelighed til at begå kriminelle handlinger (og bestemte kriminelle handlinger) som en konsekvens af deres moral og evne til at udøve selvkontrol. Kriminel tilbøjelighed er tendensen til at se kriminelle handlinger (en bestemt kriminel handling) som en gangbar handlingsmulighed som respons på en motivation (fristelse eller provokation) og faktisk at vælge denne mulighed. Folk, som med lethed ser kriminelle handlinger som handlemuligheder, som de villigt vælger at udføre, kan anses for at have hang til

kriminalitet. Mens de mennesker, som sjældent eller aldrig betragter kriminelle handlinger som handlemuligheder, kan anses for at være utilbøjelige til kriminalitet. Dette overordnede ræsonnement kan anvendes på bestemte typer kriminalitet, og i så fald taler vi om *tilbøjelighed til en bestemt forbrydelse* (fx en hang til at begå butikstyveri for at få fingre i eftertragtede goder eller en tilbøjelighed til at bruge vold til politiske formål).

Ifølge situationsbestemt handlingsteori afhænger et menneskes kriminelle tilbøjelighed grundlæggende af dette menneskes *moral* (personens moralske regler og de tilknyttede moralske følelser). Folk er forskellige med, hvor vigtigt det er for dem at overholde lovens ord (og adfærdsregler mere generelt). Men det er af stor vigtighed, at de også er forskellige i deres *handlings-relevante moralske regler* (de specifikke moralske regler, der er relevante for at bryde bestemte former for adfærdsregler, såsom brugen af vold og de specifikke omstændigheder, hvorunder de ser en sådan brug som en moralsk forsvarlig handlemulighed), og styrken af disse moralske regler (som indikeret af den skam og skyld, der forbindes med at bryde reglen). Sandsynligheden for, at et menneske vil opfatte en bestemt forbrydelse som en handlemulighed i respons på en motivator, afhænger af dette menneskes handlingsrelevante moralske regler og disses styrke.

Mens folks moral er den grundlæggende personlige faktor med relevans for deres kriminelle tilbøjelighed, er deres *evne til at udøve selvkontrol* også vigtig i de tilfælde, hvor de bliver opmuntret udefra til at bryde en moralsk regel, som de selv tror på. (Denne pointe forklarer vi nærmere i afsnittet 1.3.7). Et menneskes evne til at udøve selvkontrol afhænger af dette udøvende evner (se nærmere i Wikström & Treiber 2007), men påvirkes også af momentane personlige faktorer som beruselse af alkohol og stoffer eller høje niveauer af stress eller følelser. Alt i alt kan et menneskes kriminelle tilbøjelighed ses som resultatet af samspillet mellem hans og hendes moral og evne til at udøve selvkontrol.

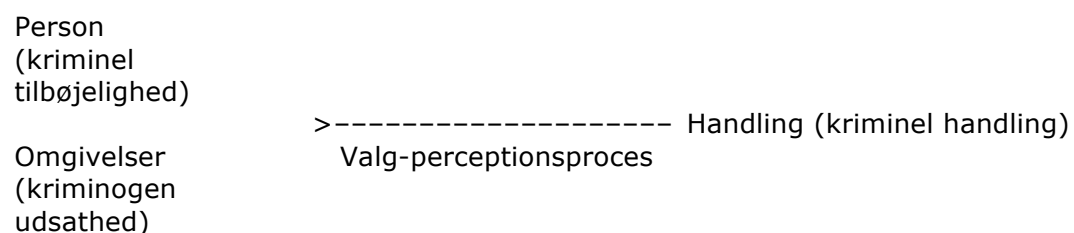
Tilbøjelighed er imidlertid ikke det samme som handling. Selv mennesker med den største kriminelle tilbøjelighed bruger meget lidt af deres vågne tid på at begå kriminelle handlinger (se Wikström & Butterworth 2006: 212-13), Wikström et al. 2010: 80). For at en kriminel tilbøjelighed udløses og kommer til udtryk i handling, skal den også i samspil med handlingsrelevante træk i omgivelserne. Omgivelser giver forskellige *moralske sammenhænge*, dvs. forskellige *moralske normer* og *grader af håndhævelse* (i kraft af formelt og uformelt opsyn og indgriben og de potentielle konsekvenser forbundet hermed), som betyder, at de i forskelligt omfang opmuntrer til eller modvirker brud på adfærdsregler (fastslået ved lov) i forbindelse med de muligheder, de tilbyder, og det konfliktniveau, de skaber. De moralske normer i forskellige omgivelser vil i forskellig grad stemme over ens med de

adfærdsregler, som er fastslået ved lov (fx kan de moralske regler i nogle omgivelser opmuntre til at ryge hash, selv om det er ulovligt). Omgivelser, som har det med at opmuntre til kriminelle handlinger (eller bestemte kriminelle handlinger) kan betragtes som *kriminogene omgivelser*, dvs. kriminalitetsfremkaldende. På samme måde som vi kan tale om folks kriminalitetsspecifikke tilbøjeligheder, kan vi også tale om omgivelseres *kriminalitetsspecifikke kriminogene træk*.

Omgivelsernes moralske konteksts indvirkning på en handling er altid et spørgsmål om den *opfattede* moralske sammenhæng. Skønt man generelt roligt kan gå ud fra et ret tæt forhold mellem de faktiske og de opfattede moralske normer og deres håndhævelse hos givne omgivelser, kan folk misforstå, hvilke moralske normer der gælder i deres omgivelser og hvor meget de håndhæves, især hvis folk agerer i nye og ukendte omgivelser. Nogle omgivelser kan også være mere uklare (eller modstridende) end andre, hvad angår signaler om, hvilke moralske regler der gælder, og hvor meget de håndhæves. Alt i alt kan et menneskes *kriminogene udsathed* ses som dette menneskes møder med omgivelser, hvor de (opfattede) moralske normer) og deres (opfattede) niveauer af håndhævelse (eller mangel på håndhævelse) opmuntrer til brud på adfærdsregler (fastslået ved lov) som respons på bestemte muligheder eller konflikter.

1.3.5 Valg-perceptionsprocessen

Den situationsbestemte handlingsteori hævder, at menneskelige handlinger såsom kriminelle handlinger er resultatet af en valg-perceptionsproces, som påbegyndes og styres af det *kausale samspil* af (kriminell) tilbøjelighed og (kriminogen) udsathed (se figur 1.1). De faktorer, der påvirker et menneskes opfattelse af handlemuligheder og valgprocesser (dvs. dette menneskes tilbøjelighed og udsathed), er de faktorer, der er kausalt relevante for personens handlinger. En *kausalt relevant faktor* i forklaringen af en handling er en faktor, som – hvis den manipuleres – vil ændre det relevante input til valg-perceptionsprocessen og dermed påvirke et menneskes (automatiserede eller tilsigtede) valg af handling. Valg-perceptionsprocessen kan betragtes som en proces med to stadier, hvor opfattelsen af handlemuligheder sætter grænserne for valgprocesserne ved at give de alternativer, som personen kan vælge imellem.

Figur 1.1 Årsagerne til valg-perceptionsprocessen i forårsagelse af kriminalitet

Perception (dvs. den information, vi får fra vores sanser) er det, som forbinder et menneske med dets miljø (om perception generelt, se Maund 2003). Perception er selektiv (filtreret) og afhænger ikke alene af særpræget ved de omgivelser, et menneske indgår i, men også af dette menneskes relevante tidligere erfaringer og karaktertræk (såsom præferencer). Folk i de samme omgivelser er forskellige med, hvad de lægger mærke til, og hvordan de bearbejder og evaluerer denne information. I forklaringen af handling er et vigtigt aspekt af perception opfattelsen af handlemuligheder, som opstår som resultat af samspillet mellem person og miljø. Folk er væsensforskellige med, hvilke typer handlemuligheder de opfatter at have i respons på en bestemt motivator i nogle bestemte omgivelser. Og helt afgørende er det forskelligt, om brud på adfærdsreglerne såsom en kriminel handling indgår i viften af handlemuligheder (se yderligere Wikström 2006). At forstå, *hvorfor* folk er forskellige med, hvilke handlemuligheder de opfatter at have i nogle bestemte omgivelser, er centralt for forklaringen på, hvorfor de efterlever eller bryder adfærdsregler.

Folk træffer valg blandt de handlemuligheder, de oplever at have. Et *valg* er dannelsen af en hensigt om at handle på en bestemt måde (fx at danne sig en hensigt om at ville tage en cd fra en butik uden at betale). Hensigt og handling er ikke det samme, for selv hvis en person har dannet sig en hensigt om at handle på en bestemt måde, kan handlingen (især hvis der er tale om en handlingsskvens over længere tid) blive afbrudt eller forhindret, før den bliver udført. Fx kan en sikkerhedsvagt pludselig dukke op, eller personen med hensigten kan opdage, at der er videokameraovervågning, og det kan få vedkommende til at skifte mening om gennemførelsen af tyveriet. Hertil kommer, at handlinger kan lykkes eller slå fejl, og handlingen kan have tilsigtede og utilsigtede konsekvenser (se Wikström 2006).

De fleste handlingsteorier fokuserer på faktorer, der påvirker folks *valg* mellem forskellige handlemuligheder (fx hvorfor de vælger en kriminel handling og ikke en lovlig handling for at tilfredsstille et bestemt ønske), men er ikke (ret) opmærksomme på, hvorfor folk er forskellige med, hvilke *handlemuligheder* de i første omgang oplever at have (fx hvorfor nogle mennesker ser en kriminel handling som en handlemulighed for at tilfredsstille et bestemt ønske, mens andre ikke ser det som en mulighed). Den situationsbestemte handlingsteori holder på, at oplevelsen af handlemuligheder er af større vigtighed for folks handlinger end valgprocessen, hvor der vælges mellem de handlemuligheder, der opfattes som givne. Det er *kun*, når folk oplever en kriminel

handling som en handlemulighed, at valgprocessen bliver relevant for forklaringen på, hvorvidt de begår en kriminel handling eller ej.

Denne indsigt er yderst vigtig, fordi den væsentligste grund til, at de fleste folk det meste af tiden ikke begår kriminelle handlinger er, at de generelt *ikke oplever* forbrydelse som en handlemulighed. Fx vil de fleste folk, der går forbi en ulåst bil med nøglerne siddende i tændingen og ingen til at holde øje med den, ikke se det som en mulighed for at stjæle bilen. Så den væsentligste grund til, at folk flest overholder loven det meste af tiden er ikke, at de jævnligt *vælger ikke at* begå kriminelle handlinger, fordi de fx er bange for konsekvenserne. De opfatter snarere simpelthen ikke forbrydelse som en handlemulighed. Det betyder dog ikke, at valgprocessen er uvigtig for forklaringen af kriminalitet. Tværtimod er valgprocessen afgørende for resultatet (dvs. om en kriminel handling bliver konsekvensen eller ej), når folk ser forbrydelse som en handlemulighed.

1.3.6 Rationel overvejelse og vane

Hvis folk ikke betragter en kriminel handling som en handlemulighed som respons på en motivation, så opstår der ingen forbrydelse. På den anden side vil resultatet, hvis de ser en kriminel handling som en handlemulighed, måske og måske ikke blive en forbrydelse afhængigt af valgprocessen. Den situationsbestemte handlingsteori hævder, at der grundlæggende er to slags valgprocesser: vanepræget proces eller rationel overvejelsesproces (Treiber 2011, Wikström 2006).³ I det første tilfælde (vane) oplever aktøren alene at have *én* kausalt effektiv handlemulighed (den kriminelle handling) og former automatisk hensigten om at udføre den handling. At personen kun ser en enkelt kausalt effektiv mulighed betyder, at personen ikke foretager nogen aktiv overvejelse af nogen andet mulig handlemulighed (skønt personen formentlig er sig løseligt bevidst i sit baghoved, at der findes andre muligheder). I det andet tilfælde (rationel overvejelse) ser aktøren *adskillige* effektive handlemuligheder, heriblandt mindst én, som omfatter en kriminel handling. Hvorvidt personen former en hensigt om at begå en kriminel handling, afhænger af resultatet af vedkommendes overvejelser (se figur 1.2) Lad os i korthed udfolde disse argumenter:

---

³ Der er rigeligt med evidens for eksistensen af denne dobbelte tankeproces (se fx Evans & Frankish 2009).

	Oplevelsen af handlemuligheder	Valgproces	Handling
			→ Forbrydelse
	→ Forbrydelse er en handlemulighed:	→ Rationel overvejelse:	→ Ingen forbrydelse
Motivation:		→ Vane -----	→ Forbrydelse
	→ Forbrydelse er ikke en handlemulighed	-----	→ Ingen forbrydelse

Folk er ikke bare marionetter overladt til psykologiske og sociale kræfter. Det er derfor vigtigt at prøve at optegne, hvordan (processen hvorigennem) sociale og psykologiske kræfter indvirker på folks handlinger. Menneskers handlekraft spiller en rolle, der i ringe grad bliver taget op af kriminologisk teori og forskning, om overhovedet. At folk bevæges til handling ved at træffe valg indebærer, at de har en egen *handlekraft*, som er den (kontekstafhængige) evne til at få ting til at ske med vilje. Den situationsbestemte handlingsteori anerkender, at menneskelige handlinger udviser elementer af fri vilje og forudsigelighed og inkorporerer voluntaristiske og deterministiske processer i sine forklaringer af kriminelle handlinger.

Folk udtrykker handlekraft gennem vane eller rationel overvejelse. Afhængigt af forholdene er deres handlinger således mere eller mindre stærkt determinerede. Når folk handler af *vane*, reagerer de i bund og grund (som respons på stimuli) på signaler fra miljøet (de oplever kun at have en enkelt effektiv handlemulighed). De 'tillader' omgivelserne at afgøre deres handlinger ved at udløse associative mekanismer udviklet ved at have været udsat for lignende omstændigheder gentagne gange tidligere. Når folk *overvejer*, afvejer de aktivt fordele og ulemper ved forskellige handlemuligheder (overvejelsesprocessen kan i sin mest omfattende form involvere drøftelser af problemet med andre mennesker eller at søge råd hos dem).

Når folk overvejer, kan man tro, at de udøver '*fri vilje*' i den forstand, at de ikke anvender nogen forudbestemt handlemulighed, men i stedet aktivt vælger mellem de handlemuligheder, de mener at have. Det betyder imidlertid ikke, at folk vælger frit på øverste hylde, når de overvejer. Det er vigtigt at forstå, at valget står mellem de handlemuligheder, de oplever at have, som respons på en given motivation (og folk er forskellige med, hvilke muligheder de oplever at have i forhold til en bestemt motivation i nogle bestemte omgivelser). Med andre ord *udøver de 'fri vilje' inden for de oplevede handlemuligheders begrænsninger*. Når folk handler på grundlag af overvejelser, er de formentlig bevidste om, hvorfor de handler, som de gør (skønt de måske ikke er fuldt ud klar over,

hvorfor de opfatter netop de handlemuligheder som eksisterende, som de vælger iblandt). Når folk handler af vane, udøver de ikke 'fri vilje', fordi der ikke foregår noget aktivt valg blandt flere handlemuligheder (se yderligere i Wikström 2006). Hertil kommer, at når folk handler af vane, er de måske ikke bevidste om, hvorfor de handler, som de gør (skønt de måske er i stand til bagefter mere eller mindre korrekt at 'rationalisere', hvorfor de handlede, som de gjorde).

Den situationsbestemte handlingsteori godtager, at rationalitet (nogle gange) spiller en rolle i styringen af menneskelig handling. Ifølge SAT sigter folk (kun!) efter at handle *rationelt*, når de overvejer deres handlemuligheder. At handle rationelt betyder at vælge den handlemulighed, som er 'den bedste måde at tilfredsstille aktørens ønsker [eller *forpligtelser*, eller *reagere på en provokation*] på baggrund af personens tro på, hvilke muligheder der er, og hvad konsekvensen af dem vil være' (Elster 2007: 193, teksten indsat i firkantede parenteser er føjet til citatet af Wikström et al).⁴ Teorier om rationelle valg anfører således, at 'når en aktør handler rationelt, indgår aktøren i en eller anden form for optimering' (Coleman & Fararo 1992: xi). Rationalitet forudsætter ikke nødvendigvis, at folk (altid) handler ud af *egen-interesse*.⁵ Som Elster (2007: 193) bemærker det: 'sammenblandingen af rationalitet og egoisme er en grov fejl, skønt den bæres frem af praksis blandt visse rationelt valg-teoretikere'. Når folk handler af vane, kommer rationaliteten ikke i spil, fordi der ikke sker nogen afvejning af fordele og ulemper ved en række forskellige handlemuligheder (at vælge *den bedste* mulighed kræver, at der træffes et ægte valg mellem forskellige muligheder). Vanepreget handling kan ligefrem være *irrational* i den forstand, at folk kan handle på måder, som de ikke ville mene var i deres egen interesse, hvis de tænkte sig om.

Vanepreget handling er rettet mod *fortiden*, idet den involverer træk på tidligere oplevelser, som så styrer handlinger i nutiden, mens rationelt overvejede handlinger retter sig mod *fremtiden*, idet den involverer forsøg på at vurdere det bedst mulige resultat af forskellige handlemuligheder, man mener at have. Når folk agerer i *velkendte* situationer med *overensstemmende* regelstyring, vil valg-perceptionsprocessen tendere til at være vanepreget (folk vil som oftest kun se en enkelt effektivt handlemulighed). Folk har det med andre ord med at gøre, hvad de normalt gør, i sådanne situationer uden at tænke videre over det.

---

⁴ Det er svært af forestille sig, at det kan være anderledes, *når folk overvejer*, dvs. at folks valg skulle være tilfældige, eller at de skulle sigte efter *ikke* at vælge den bedste mulighed (som de ser den).

⁵ Eller for den sags skyld, at valg af en handling (altid) styres af stræben efter at opnå nydelse og/eller undgå smerte.

når folk agerer i *uvante* situationer og/eller oplever *modstridende* regelstyring, vil valg-perceptionsprocessen tendere til at være rationel overvejelse (dvs. at folk prøver at vælge den bedste af adskillige handlemuligheder, som de oplever at have). Graden af overvejelse forud for et (rationelt) valg kan variere voldsomt afhængigt af vigtigheden af valget og forholdene omkring det. Kun sjældent vil sådanne overvejelser involvere en fuldt udbygget rationel valgproces, som 'forudsætter, at udbytte og omkostninger ved alle handlingsforløb gøres op, og påstår, at aktøren vælger den "optimale" handling: den handling, der maksimerer forskellen mellem udbytte og omkostninger' (Coleman & Fararo 1992: xi). Skønt de fleste handlinger sandsynligvis er overvejende vanepæregede eller overvejede, kan mange handlinger – især i langstrakte handlingsforløb – omfatte elementer af både vane og rationel overvejelse (fx kan folk svinge frem og tilbage mellem at være vanestyrede og styret af overvejelser i deres handlinger).

Hvor meget hvilke kriminelle handlinger (og særlige typer af kriminelle handlinger) er et resultat af vane eller rationelle overvejelser, er stort set uvist (dvs. ikke udforsket). Men der er gode grunde til at tro, at mange kriminelle handlinger er udtryk for en vane snarere end resultatet af rationel overvejelse, og det samme gælder menneskelige handlinger i det hele taget (se fx Forgas & Laham 2005 og Wood & Quentin 2005). En vigtig grund til gentagne lovbrud kan eksempelvis være, at folk har udviklet vaner, der opmuntrer til at bryde bestemte adfærdsregler (fastslået ved lov) under bestemte omstændigheder:

Forestillingen om vanepæregede valg kan faktisk være særligt relevant for forklaringen af kroniske lovbrud, idet tilvænning tyder på stabilitet i samspillet mellem individer og de omgivelser, de møder, hvilket fører til varige adfærds mønstre, som meget vel kan omfatte gentagne lovbrud.

(Wikström & Treiber 2009b: 411)

1.3.7 Situationsbestemte faktorer – motivation, moralsk filter og kontroller

De vigtigste *situationsbestemte faktorer*, som indvirker på valg-perceptionsprocessen i SAT's situationsbestemte model er (1) motivation, (2) det moralske filter og (3) kontroller (Wikström 2010a). Deres rolle i handlingsprocessen beskrives kort i tabel 1.1.

Tabel 1.1 Vigtige situationsbestemte faktorer i valg-perceptionsprocessen

---

1. **Motivation** starter handlingsprocesser
  2. Det **moralske filter** tilbyder *handlemuligheder* (som respons på en bestemt motivation)
  3. **Kontroller** påvirker *valgprocessen*, når der er modstridende regelstyring (hvad angår de oplevede handlemuligheder)
-

Motivation

Motivation defineres som målrettet opmærksomhed. Motivation er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig faktor til at forklare, hvorfor folk bryder bestemte adfærdsregler. For at handle må folk først være motiverede til at gøre det – men der er ingen bestemte motivationer, som altid får folk til at bryde en bestemt adfærdsregel. Fx kan folk finde på at slå andre ihjel af grådighed eller som hævn, eller de stjæler i butikkerne for spændingens skyld eller for at få penge til at købe stoffer. Hvis nogle bestemte mobiltelefoner bliver populære (mange mennesker foretrækker dem), kan det forklare, hvorfor mange af disse telefoner bliver stjålet, men ikke hvorfor nogle folk, som foretrækker dem, vælger at stjæle dem, mens andre ikke gør.

Motivation er et situationsbestemt begreb – det er et resultat af samspillet mellem person og miljø (om motivation og handling generelt, se Heckhausen & Heckhausen 2008). De to vigtigste typer af relevante motivationselementer er ifølge den situationsbestemte handlingsteori (Wikström 2006, 2010a):

- (1) *fristelser*, som enten er
  - (a) resultatet af samspillet mellem et menneskes ønsker og behov og muligheder for at opfylde disse ønsker og behov, eller
  - (b) resultatet af samspillet mellem et menneskes forpligtelse og muligheder for at leve op til en forpligtelse,

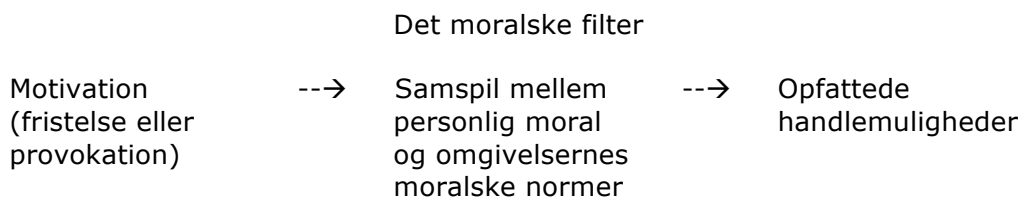
- (2) *provokationer*, som finder sted, når en konflikt (en uønsket indblanding udefra) gør et menneske irriteret eller vred på den formentlige kilde (hvor *meget* afhænger af dette menneskes nærtagenhed over for bestemte former for uønsket indblanding).

Motivatorer kan også være negative eller positive *følelser*: Fristelser vil ofte være forbundet med positive følelser (fx ophidselse), mens provokationer sædvanligvis vil være forbundet med negative følelser (fx vrede). Motivatorer har forskellig styrke. En stærk motivator er en, der er forbundet med stærke (positive eller negative) følelser. Det er en fejltagelse at hævde – sådan som generel belastningsteori lader til at gøre det (fx Agnew 2005: 2), at kriminelle handlinger kun opstår ud af negative følelser skabt af pres og stressfaktorer (se Wikström 2010a). Man kan nemt tænke sig eksempler på kriminelle handlinger forbundet med positive følelser såsom ophidselse eller sjov og ballade (en pointe som eksempelvis Katz 1988 fremsætter på fin vis).

Det moralske filter

Hvilke handlemuligheder et menneske oplever at have som respons på en bestemt motivator (fristelse eller provokation) afhænger af samspillet mellem et menneskes relevante moralske regler (og de dertil knyttede moralske følelser) og de (opfattede) relevante moralske normer (og håndhævelsen af dem) i omgivelserne, som dette menneske indgår i. De personlige moralske regler og omgivelsernes moralske normer, som er relevante i forklaringen af *kriminelle* handlinger (bestemte kriminelle handlinger) er dem, der er *lov-relevante* (dvs. at de har at gøre med handlinger, som efterlever eller bryder adfærdsregler fastslået ved lov). Om personlige moralske regler eller omgivelsernes moralske normer har den stærkeste indvirkning eller ej kan variere efter omstændighederne, men der er altid en vis indvirkning fra begge. Folk er mere optaget af bestemte moralske regler (føler mere skam og skyld, hvis de bryder dem), og visse moralske normer er mere fremtrædende (mere relevante, med almindelig enighed om dem og effektivt holdt i hævd og håndhævet) i nogle omgivelser end i andre.

Et menneskes moralske engagement i nogle bestemte omgivelseres moralske sammenhæng skaber et *moralsk filter* defineret som den selektive oplevelse af handlemuligheder, som de moralske regler bevirker. Det begrænser, hvilke handlinger der opleves som passende som respons på en bestemt motivator (figur 1.3). Det moralske filter anvendes på motivation enten vanemæssigt (gennem udøvelsen af moralsk habitus) eller som led i en rationel overvejelse (der foreskriver handlemuligheder til moralsk bedømmelse). Hvad enten det moralske filter anvendes automatiseret eller velovervejet afhænger som tidligere drøftet af, om aktørerne agerer i kendte situationer med overensstemmende regelstyring, i nye eller ukendte situationer og/eller i situationer, hvor regelstyringen er uklar eller modstridende.

Det moralske filter kan opmuntre til eller modvirke brud på en moralsk regel (såsom en lov). Hvis et menneskes moralske regler og omgivelsernes moralske normer opmuntrer til at holde sig til en bestemt adfærdsregel som respons på en motivation, er det usandsynligt at dette menneske vil betragte et brud på denne adfærdsregel som en mulighed. Hvis et menneskes moralske regler

og omgivelsernes moralske normer derimod opmuntrer til at bryde en bestemt adfærdsregel som respons på en motivation, er det sandsynligt, at dette menneske vil opleve brud på denne adfærdsregel som en mulighed. Så hvis der er overensstemmelse mellem en persons moralske regler og omgivelsernes (opfattede) moralske normer, vil de handlemuligheder, som et menneske oplever at have, sandsynligvis være i overensstemmelse med disse regler. Det er det, der i SAT omtales som *princippet om moralsk overensstemmelse*. Et menneskes moralske regler stemmer dog ikke altid over ens med omgivelsernes moralske normer, og i så fald bliver kontroller vigtige for, hvilke handlinger der følger af en bestemt motivation.

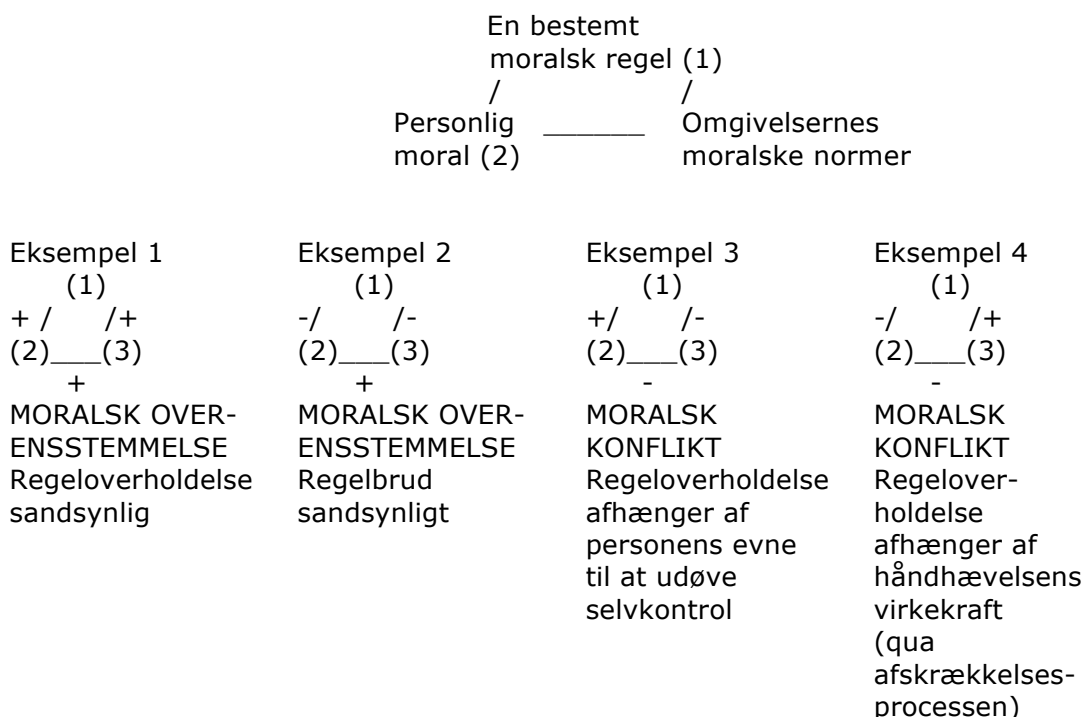
Kontroller

Den situationsbestemte handlingsteori hævder, at kontroller *kun* kommer i spil i forklaringen af kriminelle handlinger, når folk (1) overvejer og (2) der er modstridende regelstyring mellem personlige moralske regler og omgivelsernes moralske normer af, om man begår kriminelle handlinger eller ej. Når folk (som et resultat af anvendelsen af det moralske filter) ikke oplever en kriminel handling som en handlemulighed, eller de kun kan få øje på en enkelt kausalt effektiv mulighed, som er en kriminel handling (og derfor handler af vane), er kontroller irrelevante. Kontroller 'modsætter sig noget til støtte for noget andet' (Mele 2001: 121) og kræver derfor (i forklaringen af en forbrydelse) en situation, hvor et menneske overvejer handlemuligheder, heriblandt en kriminel handling. Igen er der ikke nogen kontrol på spil, hvis en kriminel handling ikke opleves som en handlemulighed, eller hvis en kriminel handling begås af vane. Det omtales i SAT som *princippet om kontrollers betingede relevans* (Wikström 2010a).

Kontrol konceptualiseres i SAT som den proces, hvori et menneske håndterer modstridende regelstyring i sit valg af handling i forbindelse med en bestemt motivation. Det, som kontroller således søger at kontrollere, er efterlevelsen af moralske regler, når et menneske overvejer handlemuligheder som respons på en motivation (Wikström 2010a). Kontroller kan være indre i udgangspunktet (gennem selvkontrolprocessen) eller ydre i udgangspunktet (gennem afskrækkelsesprocessen). *Selvkontrol* defineres som en proces (indefra og ud), hvori et menneske formår at efterleve en personlig moralsk regel, når den kommer i konflikt med omgivelsernes moralske normer. (Et typiske eksempel ville være at modstå gruppepres for at ryge hash, når det er i modstrid med ens egne adfærdsregler). *Afskrækkelse* defineres som en proces (udefra og ind), hvori den (opfattede) håndhævelse af omgivelsernes moralske normer (ved at skabe bekymring eller frygt for konsekvenserne) formår at få et menneske til at efterleve

omgivelsernes moralske normer, selv om de er i modstrid med dette menneskes personlige moralske regler. (Et typisk eksempel ville være et menneske, som finder butikstyveri moralsk uproblematisk og overvejer at gøre det, men som afholder sig fra det på grund af signaler i miljøet, der får vedkommende til at overveje risikoen og konsekvenserne.)

Princippet om moralsk overensstemmelse og kontrollernes betingede rolle illustreres i fire abstrakte cases i figur 1.4. Boks 1 viser en bestemt moralsk adfærdsregel (fx en lov, som forbyder at ryge hash). Boks 2 viser en persons moralske regler med relevans for den bestemte moralske regel (fx moralske regler, som er relevante for, om det er i orden eller ej at ryge hash). Og boks 3 viser de moralske normer i omgivelserne, som kan anvendes på den bestemte moralske regel (fx de moralske regler, som opmuntrer til eller modvirker hashrygning). Tegnene viser, om der er overensstemmelse (+) eller konflikt (-) i den moralske regelstyring. Som vist i figur 1.4 kommer et menneskes *evne til at udøve selvkontrol* kun i spil, når omgivelsernes moralske normer opmuntrer vedkommende til at bryde en adfærdsregel, men dette menneskes egne moralske regler modvirker denne handling som respons på en motivation (eksempel 3). *Afskrækkelsens virkekraft* kommer kun i spil, når et menneskes moralske regler opmuntrer til regelbrud, men omgivelsernes moralske normer modvirker denne handling (eksempel 4). I eksempel 1 og 2 er kontrollerne ikke relevante, fordi der er moralsk overensstemmelse mellem personens moralske regler og omgivelsernes moralske normer, som enten modvirker (eksempel 1) eller opmuntrer til (eksempel 2) brud på en bestemt adfærdsregel.

Kontrolteorier inden for kriminologi tenderer til at smelte moralske regler og kontroller sammen i forklaringen af kriminelle handlinger (se Wikström 2010a). Den situationsbestemte handlingsteori fastholder vigtigheden af at skelne analytisk imellem de to, eftersom de spiller forskellige roller i forårsagelsen af kriminalitet. Moralske regler påvirker, hvilke handlinger der opleves som mulige, mens kontroller (kan) spille en rolle i valgprocessen. Hertil kommer, at nogle kontrolteorier tenderer til at fokusere på kontrol som et personlighedstræk (fx selvkontrol som et karaktertræk) og generelt se bort fra dens situationsbestemte natur (se Wikström & Treiber 2007).

SAT understreger vigtigheden af at skelne analytisk imellem:

- (1) kontroller som (situationsbestemte) processer af selvkontrol og afskrækkelse i håndteringen af modstridende regelstyring og
- (2) folks evne til at udøve selvkontrol og omgivelsernes evne til at skabe effektiv afskrækkelse (Wikström 2010a).

Folk er forskellige i deres evne til at udøve selvkontrol, og omgivelser er forskellige i deres evne til at skabe effektiv afskrækkelse. Et menneskes evne til at udøve selvkontrol afhænger af vedkommendes udøvende funktioner (generelle erkendelsesmæssige evner), men også af midlertidig personlige faktorer som påvirkning af rusmidler eller ekstrem stress eller følelser (se Wikström & Treiber 2007). Omgivelsernes evne til at skabe effektiv afskrækkelse (dvs. bekymring eller frygt for konsekvenserne) afhænger af graden af håndhævelse af relevante moralske normer (dvs. effektiviteten af opsyn og indgriben og sandsynligheden for og hårdheden af sanktioner).

1.3.8 Opsummering af hovedbegreberne i situationsmodellen, deres indbyrdes forhold og roller i handlingsprocessen

Hovedbegreberne i SAT's situationsmodel (og deres indbyrdes forhold) opsummeres i tabel 1.2. Anden række angiver de vigtigste karaktertræk (de faktorer, der er kausalt relevante for et menneskes særlige kriminelle tilbøjelighed). Den tredje angiver de vigtigste særpræg ved omgivelserne (de faktorer, der er kausalt relevante for omgivelserne særlige kriminogenitet, altså kriminalitetsfremkaldelse). Folk er forskellige i deres ønsker, forpligtelser og nærtagenhed (over for bestemte konflikter), ligesom de er det i deres moral (moralske regler og de tilknyttede moralske følelser) og evne til at udøve selvkontrol. Omgivelser er forskellige i de muligheder, som de giver, og de konflikter, som de skaber, ligesom de er det i de moralske normer og grader af håndhævelse, som gælder for bestemte muligheder og konflikter. Første række

viser de situationsbestemte faktorer, som opstår ud af samspillet mellem de relevante karaktertræk og omgivelsernes særpræg (fx er det moralske filter et resultat af samspillet mellem personlige moral og omgivelsernes – opfattede – moralske normer). Og fjerde række viser, hvilke aspekter af handlingsprocessen der påvirkes af bestemte situationsbestemte faktorer (fx påvirker det moralske filter oplevelsen af handlemuligheder). Det moralske filters og kontrollernes rolle i handlingsprocessen illustreres i figur 1.5.

Tabel 1.2 Hovedbegreber i situationsmodellen og deres indbyrdes forhold

Situation	=	Person	x	Omgivelser	Påvirker
Motivator:					
1. Fristelse		(a) Ønsker og behov (b) Forpligtelser		Mulighed Mulighed	Målrettet opmærksomhed
2. Provokation		Nærtagenhed		Konflikt	
Moralsk filter		Moral		Moralske normer	Oplevelse af handlemuligheder
Kontrol		Evne til at udøve selvkontrol		Evne til at håndhæve moralnormer	Valgproces
		Tilbøjelighed	x	Udsathed	= Handling

Oplevelse af
handlemuligheder

Valgproces

Handling

Motivation -- Moralsk filter: → Forbrydelse er en mulighed
 (fristelse, provokation) → Rationel overvejelse → Vane
 -- Kontroller: -- → Forbrydelse → Ingen frbrdls → Forbrydelse
 → Forbrydelse er ikke en mulighed → Ingen frbrdlse